

10. Ross C. Regional Elections and Electoral Authoritarianism / C. Ross // *Russia, Europe-Asia Studies*. – 2011. – No 63 (4). – P. 641–662.
11. The Regional Dimension of the European Union. Towards a Third Level in Europe? ; ed. by C. Jeffery. – London : Frank Cass, 1997. – 223 p.

V. Romanova

COMPARISON OF METHODOLOGIES FOR DEMOCRATIC GOVERNANCE AND DECENTRALIZATION OF POWER WITH REGARD TO NATIONAL SECURITY

The paper analyzes the basic methodologies of evaluation and determination of the degree of democratic decentralization of power in terms of their correlation with each other. Results extrapolated to the realities of developed countries and developing countries, especially with regard to national security.

Keywords: methodology of evaluation, democratic governance, decentralization of power.

Матеріал надійшов 02.12.2013

УДК 321:930.94(4)

Яковлев М. В.

РАДЯНІЗАЦІЯ, РУСИФІКАЦІЯ ТА ДЕРАДЯНІЗАЦІЯ ЯК КАТЕГОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПОСТКОЛОНІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Статтю присвячено концептуалізації, класифікації та порівняльному зіставленню понять «радянська», «русифікація» та «дерадянська» як методологічних категорій, які можуть бути використані для постколоніальних досліджень політичної історії країн Центрально-Східної Європи.

Ключові слова: радянська, русифікація, дерадянська, постколоніалізм, постсоціалістичні країни.

Політична історія країн колишнього так званого «соціалістичного табору» ще не стала повноцінною тематикою наукових розвідок у межах постколоніальних студій, надто – в рамках соціально-політичного напрямку постколоніальної критики, а не лише традиційно потужного для постколоніалізму сектору літературознавчих досліджень. Однією з причин такого стану є недостатнє методологічне опрацювання постколоніальних теорій, які можна було б застосувати до наукових розвідок суспільно-політичних, економічних і психологічних процесів на теренах впливу саме Радянського Союзу як специфічної імперії в контексті політичної історії цього регіону.

Чому саме *політична історія* радянської, русифікації та дерадянської на теренах впливу колишнього Радянського Союзу? Політичну історію можна розуміти як «організацію влади та її функціонування у суспільствах минулого» [6; 1], дослідження витоків внутрішньої та зовнішньої політичної ситуації в країні [7; 3]. С. Дж. Лі виокремлює три функції політичної історії: 1) конкретизований аналіз набуття, використання та втрати влади особами, групами, партіями та інституціями; 2) забезпечення можливості міждисциплінарного поєднання й вивчення інших аспектів історії – соціальної, інтелектуальної та релігійної; 3) пропонувати найширші можливості для дискусій та обговорень

суперечливих думок і поглядів [6, с. 1–2]. Можна стверджувати, що політична історія займається описом та аналізом політичних подій і процесів, ідей та видатних постатей в історичному розрізі, і саме тому дослідження радянської, русифікації та дерадянської як а) політичних процесів; б) процесів поширення ідей та поглядів; в) процесів, пов'язаних із певними історичними посталями; г) процесів, що стосуються не лише політичних, а й соціальних, економічних, духовних аспектів життя суспільства є предметом міждисциплінарної *політичної історії*. Також слід зауважити, що сучасні соціально-політичні проблеми багатьох країн Центрально-Східної Європи сягають своїм корінням часів експансії Радянської імперії.

Постколоніальна політична історія конкретних історичних процесів – радянської, русифікації та дерадянської Центрально-Східної Європи, потребує чіткої концептуалізації наріжних категорій аналізу. Саме тому *метою* цієї статті є концептуалізація в порівняльному розрізі понять «радянська», «русифікація» та «дерадянська» як аналітичних категорій. Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких взаємопов'язаних завдань: 1) визначити поняття «радянська», «русифікація», «дерадянська»; 2) класифікувати їхні види і форми; 3) провести порівняння цих понять одне з одним.

Почнімо з визначення поняття «радянська», для чого передовсім звернімося до його етимології. Очевидно, термін походить від слова «радянський», тобто той, що пов'язаний з Радянським Союзом, яке, своєю чергою, походить від слова «рада» та апелює до Радянського Союзу як «країни рад» (рос. *страны советов*). У такий спосіб сам термін містить у собі потужну політичну компоненту, оскільки він відсилає нас до основної політико-адміністративної форми організації врядування у СРСР – *ради*. Відповідно, саме поняття «радянська» означатиме поширення певних явищ, пов'язаних із Радянським Союзом. Ці «явища» в широкому сенсі можна поділити на кілька чітких, проте взаємопов'язаних між собою, напрямів, а саме: впровадження політичного та адміністративного устрою радянського зразка на тих територіях, на які поширювався вплив Радянського Союзу, насадження притаманних радянській системі економічних форм у промисловості та сільському господарстві і, нарешті, насадження норм культурного життя та ідеології Радянського Союзу. Ці три основні блоки можна назвати *політико-адміністративною, економічною та культурною радянською*.

Отже, спробуємо дефініювати ці форми і розглянути кожну з них у загальних рисах. *Політико-адміністративна радянська* була поширенням і насадженням політичних, адміністративних, організаційних форм і правових норм організації суспільно-політичного життя країни та державного управління в ній. Політико-адміністративна радянська країн Центрально-Східної Європи означала «оформлення» в них так званої «народної демократії», що передбачало створення в них рад народних депутатів, вибудови суворої партійної ієрархії, затвердження провідної ролі партії в конституції країни тощо. До політико-адміністративної форми радянської можна віднести і створення потужних силових структур. *Економічна радянська* була поширенням і насадженням економічних форм і норм господарювання та організації праці й виробничих процесів, зокрема таких, як заборона приватної власності, особливо на засоби виробництва, націоналізація промисловості, планова економіка, колективне сільське господарство тощо. У країнах Центрально-Східної Європи, що перебували під домінуванням Радянської імперії, націоналізувалася промисловість, колективізувалося сільське господарство, впроваджувалася планова економіка. *Культурна радянська* проявлялася в насадженні радянських світоглядних засад, що спираються на марксистсько-ленінську ідеологію та вирізняються високим ступенем колективізму, запереченням індивідуальності особи, культом вождів, атеїзмом тощо. У СРСР культурна радянська мала на меті створення *радянської людини*. Витоки цієї ідеї, специфіка процесу та його наслідки заслуговують на детальний розгляд, тому в цій розвідці ми торкнемося його лише побіжно. Також на окрему увагу заслуговує поширення *радянської обрядовості* з характерними масовими громадськими заходами, демонстраціями і парадми, впровадженням нових свят («міжнародний жіночий день», «день солідарності трудящих» тощо), особливою глорифікацією подвигів Радянського Союзу та Червоної армії в Другій світовій війні, антирелігійною культурною політикою тощо.

Виділені форми радянської є пов'язаними між собою, оскільки вони відбувалися одночасно, доповнювали й стимулювали одна одну: скажімо, створення колективних сільських господарств було й економічною, й політико-адміністративною формою радянської, оскільки створюваний колгосп був і виробничою, й адміністративною одиницею, що мала свій партійний і навіть представницький орган в особі голови колгоспу та його управлінського апарату, які відповідали й за пропагандистську роботу, святкування радянських

свят, тобто за провадження культурної радянзації на селі. У контексті постколоніальних теорій особливо важливим постає не питання зв'язку форм радянзації між собою, а їх співвідношення з явищем *русифікації*.

Перш ніж провести порівняння *русифікації* з *радянзацією* варто дати визначення першому поняттю. У своїй статті, присвяченій розгляду саме терміну «русифікація», російський науковець А. Міллер вказує на неоднозначність його трактування. Він зауважує, що станом на сьогодні застарілим є «трактування русифікації виключно як державної політики, спрямованої на тотальну денационалізацію та асиміляцію усіх етнічних груп, які населяли імперію» [3, с. 135]. На думку А. Міллера, *русифікація* в історичному контексті Російської імперії була поняттям багатозначним і його розуміння варіювалося залежно від розуміння «*стандарту російськості*» та його провідного маркера – православ'я, російської мови, культури, етнічності. Залежно від маркера існували й різні розуміння русифікації: від прийняття мови до культурного «обрусіння». А. Міллер вказує на те, що навіть у терміна «обрусіння» історично було два варіанти з відмінностями в значеннях: «обрусеніє» та «обрус'єніє» (через літеру ъ – ять) за дореволюційною орфографією. Перше, «обрусеніє», означало «вплив на індивіда чи групу з метою їх русифікації», а «обрус'єніє» позначало «процес прийняття індивідом чи групою тих чи інших рис «російськості» (рос. *российскости*). У своїй праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюба [1] вбачає в русифікації саме мовну та культурну асиміляцію українства, частина якого під тиском російської мовної й культурної гегемонії переймає «риси російськості», за висловом А. Міллера, тобто проходить процес «обрус'єнія». Литовський дослідник Д. Сталюнас назвав свою працю, присвячену дослідженню практик русифікації на теренах Литви та Західної Польщі після 1863 р., «Створення росіян», що відсилає нас до «обрусенія» як політики впливу на населення цих територій з метою набуття ними рис російськості [9]. Зокрема, однією з численних практик у межах цієї політики були спроби переведення литовської мови на кириличну абетку, оскільки кирилиця є очевидним маркером російськості. Дослідник Е. Теден виділяє аж три види русифікації: *незаплановану русифікацію* як більш-менш добровільний процес прийняття неросійськими етносами російської мови та культури; *адміністративну русифікацію* як посилену централізацію російської імперської бюрократії та *культурну русифікацію* як цілеспрямовану політику культурної асиміляції неро-

сійських етносів [10]. Отже, поєднуючи підходи А. Міллера, І. Дзюби, Д. Сталюнаса та Е. Тедена, визначимо *русифікацію* як комплекс державних заходів, спрямованих на обрусіння (зросійщення) неросійського населення Російської імперії, який передбачав посилення ролі російської мови та культури на теренах імперії та створював умови російської мовно-культурної гегемонії, які стимулювали неросійські етноси переймати російську мову та культуру.

У згаданій праці І. Дзюби йдеться про русифікацію України за радянських часів, яка, на думку автора, триває й донині [1, с. 3–5]. Проведення у СРСР політики русифікації не викликає сумнівів. Британський історик Дж. Кіп у своїй праці «Остання з імперій. Історія Радянського Союзу 1945–1991», в якій він пропонує «нарративну історію» Радянського Союзу, пише, що радянська влада провадила відкриту політику посилення ролі російської мови на всіх теренах Радянського Союзу [5, с. 152] і що для етносів Радянського Союзу гостро поставали проблеми денационалізації та подальшої асиміляції [5, с. 156–157]. Отже, спробуємо співвіднести поняття *русифікація* та *радянзація*. Авторитетний інтернет-ресурс «Європейська історія онлайн» (ЕГО) подає русифікацію та радянзацію в одній статті за авторством Т. Р. Вікса, який спирається на згадану вище класифікацію русифікації за Е. Теденом [11]. Серед русифікацій, за Е. Теденом, бачимо й *адміністративну русифікацію*, яка перегукується із запропонованою на початку статті *політико-адміністративною радянзацією*, що також передбачає посилення радянської бюрократії на теренах СРСР та впровадження її аналогів у незалежних країнах соціалістичного табору. Можна стверджувати, що всі три види процесів радянзації на теренах Радянського Союзу вели до посилення русифікації, проте в країнах Центрально-Східної Європи, на які поширювався вплив Радянського Союзу, радянзація сприяла русифікації лише в сенсі поширення радянського культурного впливу. Прикладом культурної русифікації можна вважати обов'язкове викладання в країнах Варшавського пакту російської мови. Радянська культура була новою формою російської культури. Разом з тим слід зважати на те, що процес радянзації з русифікацією як поширенням російської радянської культури мав на меті створення на теренах СРСР *радянського народу* як особливої, наднаціональної громадянської ідентичності, а на теренах країн соціалістичного табору – локальних форм «*радянської людини*» з відповідною ментальністю та своєрідним світоглядом.

Дж. Кіп пише, що «СРСР був не лише останньою євразійською імперією, а й першою модерною *ідеократично-технократичною* (англ. *ideocratic-technocratic*) імперією» зі своєю різною провідною ідеологією – марксизмом-ленінізмом [5, с. 413]. Цікавий момент – у наступному ж реченні Дж. Кіп пише, що посилення «російського/радянського» владного впливу не було самоціллю, оскільки метою була побудова нового суспільно-політичного ладу. «Російський» та «радянський» подаються автором як синоніми через кошу ризику.

Дж. Кіп доходить висновку, що «нова радянська людина... залишалася міфом. У 1970-ті роки натомість загрозу становив «неоімперський» порядок, уся радянська псевдофедеральна система, недоліки якої були очевидними представникам національних еліт, появу яких і дозволили ці самі недоліки системи» [5, с. 161–162]. На думку Дж. Кіпа, радянська система сприяла не стільки гомогенізації населення Радянського Союзу в етнокультурному плані, а навпаки, посилювала національні почуття етносів і вела «до конфліктів, а не до співпраці» між етносами [5, с. 162]. Спираючись на його точку зору та беручи до уваги запропоновані види радянської, перейдемо до розгляду основних форм *дерадянської*. Термін відсилає нас до «позбавлення» певних рис «радянськості» в різних сферах. У книзі Дж. Кіпа обговорюються декілька причин розпаду імперії, проте основна думка обертається довкола уявлень про те, що із зростанням матеріального добробуту населення поступово відбувався занепад «комуністичної системи», що, серед усього іншого, означало втрату морального авторитету офіційної комуністичної ідеології та, відповідно, комуністичної партії, «кінець радянського комунізму» [5, с. 331], які «не відповідали щоденним турботам населення», проте сам марксизм-ленінізм був тим ідеологічним орієнтиром, що скеровував розвиток імперії. У такий спосіб маємо *ідеологічну дерадянську* як складову більш широкого комплексу процесів *культурної дерадянської*. На думку Дж. Кіпа, у 1980-ті роки стрімко розвивався тіньовий сектор економіки, занепадало сільське господарство, очевидною ставала некомпетентність радянської управлінської ланки в нових суспільно-політичних та економічних реаліях [5, с. 331–332]. Цей перелік указує на *економічну дерадянську*, якій сприяло поширення тіньової економіки, і на *політико-адміністративну дерадянську* із зниженням ефективності радянських форм урядування та управління.

До розгляду процесів *дерадянської* можна підійти з аналізу негативних наслідків існування Радянського Союзу, серед яких Дж. Кіп виділяє такі: завдання шкоди навколишньому середовищу, інколи катастрофічних масштабів; диспропорції промислового розвитку, особливо відчутні у скупченнях заводів-гігантів, що працюють на потреби військового комплексу, а не на задоволення потреб пересічних споживачів; управлінська еліта, яка привчена отримувати та надавати накази, а не мислити та керувати чи організовувати виробничі процеси; занадто бюрократизована система сільського господарства з низькою виробничою продуктивністю, яка позбавила сільське населення природного для нього відчуття зв'язку із землею як своєю власністю; національні напруження та протистояння [5, с. 413]. Останнім пунктом у цьому переліку Дж. Кіп прописує *homo sovieticus*. Дослідник повторює свою тезу про те, що «нова радянська людина» залишилася міфом, проте відмічає, що «сім десятиліть опіки всемогутньої партії-держави безумовно залишили свій відбиток на психології людей – і не тільки в самій Росії» [5, с. 413]. Отже, маємо увесь набір: політико-адміністративну, економічну та культурну *дерадянську*. Причому культурна *дерадянська* від самого початку передбачала посилення національних почуттів і реконструкцію «радянського народу» як громадянської ідентичності.

Американський дослідник Дж. Данлоп у своїй книзі «Постання Росії та падіння Радянської імперії», опублікованій 1995 року, пише, що важливу, якщо не вирішальну, роль у падінні Радянської імперії відіграла сама Росія та посилення російського національного почуття та патріотизму [4]. Дж. Данлоп вважає, що Радянський Союз «позбавила влади Росія» [4, с. 267]. Дослідник, зокрема, наводить висловлювання Е. Володіна про те, що в 1990-ті роки протистояння в Росії між «комуністами та демократами» переростає в протистояння між «демократами» та тими, кого він називає «опозицією патріотичних сил», а сам Данлоп – «протофашистами» [4, с. 279–280]. Далі Дж. Данлоп наводить цитату з «Правди» І. Шафаревича, який вважав, що Росія після розпаду Союзу мусить відмовитися від амбіцій відновлення імперії, натомість зосередитися на розбудові російської нації [4, с. 280]. Отже, у перші роки існування сучасної Росії після розпаду Радянського Союзу гостро стояла проблема російської ідентичності, що на перших етапах намагалася в різний спосіб позбавитися компоненту «радянськості». На наукові розвідки заслуговує перебіг цього процесу з подальшою інтеграцією пострадянськості в сучасну російську національну ідентичність.

Розглянуті в цій розвідці процеси *радянзації*, *русифікації* та *дерадянзації* можуть слугувати категоріями аналізу в межах постколоніальних теорій і студій з постколоніалізму. На підтвердження цього наведемо таке: у своїх працях і Дж. Кіп [5, с. 384], і Дж. Данлоп [4, с. 149] послуговуються французьким терміном *ried-noirs* (також активно використовується в англомовних публікаціях), класичним для постколоніального наукового дискурсу, на позначення колонізаторів загарбаних земель, тобто у випадку Радянського Союзу – росіян та русифікованого слов'янського населення на теренах Прибалтики чи азійських республік СРСР. Інший дослідник пострадянської Росії Л. С. Шітс пише: «із вісімдесят вісьма регіонами та десятками мов й етносів, Росія у багатьох розуміннях залишається нехай і дещо меншою за розмірами, проте імперією» [8, с. 298].

Таким чином, можемо дійти висновку про те, що *радянзація*, *русифікація* та *дерадянзація* є взаємопов'язаними явищами, що відбувалися і відбуваються в політичній, економічній та культурній сферах на теренах колишнього Радянського Союзу та соціалістичних країн Централь-

но-Східної Європи. Процеси русифікації (якими можна вважати широкий спектр явищ: від поширення чи нав'язування російської мови до свідомого і добровільного переймання рис «російськості») супроводжували процеси радянзації (яких виділено три: політико-адміністративна, економічна та культурна), спрямовані на створення нової «формації» людей. У такий спосіб вони сприяли поширенню російської радянської культури і, відповідно, посилювали процеси русифікації. Темати подальших наукових розвідок може бути зв'язок між дерадянзацією та дерусифікацією, подолання «постколоніального синдрому» на рівні ментальних конструктів як особливого процесу дерадянзації тощо. Дослідження політичної історії Центральної і Східної Європи в розрізі постколоніальних теорій є безперечно перспективним напрямом дослідження, що дасть змогу поєднати в собі міждисциплінарність досліджень із глибоким аналізом складних трансформаційних явищ, які продовжують свої перетворення й здійснюють потужний вплив на сучасне суспільно-політичне становище в багатьох постсоціалістичних країнах.

Список літератури

1. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. М. Дзюба – К. : Видавничий дім «КМ Аcaademia», 1998. – 276 с.
2. Лагодич М. Громадська обрядовість як засіб антирелігійної боротьби у радянській Галичині в середині ХХ ст. / М. Лагодич, І. Преловська // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Книга І. – Львів : Логос, 2006. – С. 352–356.
3. Миллер А. Русифікації: класифікувати і поняти / Алексей Миллер // *Ab Imperio*. – 2002. – № 2. – С. 133–148.
4. Dunlop J. The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire / John B. Dunlop. – Princeton : Princeton University Press, 1995. – 360 p.
5. Keep J. Last of the Empires. A History of the Soviet Union 1945–1991 / John L.H. Keep. – Oxford : Oxford University Press, 1995. – 519 p.
6. Lee S. J. Aspects of British Political History 1914–1995 / Stephen J. Lee. – London : Routledge, 1996. – 431 p.
7. Roy D. Taiwan: A Political History / Denny Roy. – Ithaca : Cornell University Press, 2003. – 187 p.
8. Sheets L. S. 8 Pieces of Empire. A 20-year Journey Through the Soviet Collapse / Lawrence Scott Sheets. – New York : Crown Publishers, 2011. – 306 p.
9. Staliūnas D. The Making of Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863 / Darius Staliūnas. – New York : Rodopi, 2007. – 464 p.
10. Thaden E. C. The Rise of Historicism in Russia / Edward C. Thaden. – Peter Lang, 1999. – 374 p.
11. Weeks T. R. Russification / Sovietization [Електронний ресурс] / Theodore Weeks // EGO – European History Online. – Режим доступу: <http://ieg-ego.eu/en/threads/models-and-stereotypes/russification-sovietization>. – Назва з екрана.

M. Yakovlyev

SOVIETISATION, RUSSIFICATION, AND DE-SOVIETISATION AS CATEGORIES OF POSTCOLONIAL POLITICAL HISTORY OF CENTRAL AND EAST EUROPEAN COUNTRIES

The aim of this article is to conceptualise, classify and compare the terms “sovietisation”, “Russification”, and “de-sovietisation” as methodological concepts that can be used in postcolonial studies of political history of Central and East European countries.

Keywords: sovietisation, Russification, de-sovietisation, postcolonialism, postsocialist countries, post-soviet studies.

Матеріал надійшов 10.01.2014